

SZERBHORVÁTH GYÖRGY*

A jugoszláviai holokauszt emlékezete Szerbiában – irodalmi és tudományos igényű könyvek tükrében

David, Filip: *Kuća sećanja i zaborava*. Beograd, Laguna, 2014.

Albahari, David: *Gec i Majer*. Beograd, Stubovi kulture, 2008.

Almuli, Jaša: *Stradanje i spasavanje srpskih Jevreja*. Beograd, Zavod za udžbenike, 2010.

Almuli, Jaša: *Ostali su živi*. Beograd, Zavod za udžbenike, 2013.

Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini: Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja (istrebljenje, deportacija, mučenje, hapšenje pljačka). Priredio dr Drago Njegovan. Novi Sad, Prometej, Malo istorijsko društvo, 2011.

Az itt következő, mondhatni szabálytalan recenzióban megpróbáljuk szórványosan áttekinteni, hogy az utóbbi időben a holokausztra miképpen emlékeznek a mai Szerbia területén irodalmi, illetve tudományos művekben.

Ha nem is teljes mértékben úgy, ahogyan a többi szocialista országban (ahol 1945 után is jelentős, különböző formájú antiszemita megnyilvánulások, pogromok stb. voltak), a II. világháború utáni, Tito fémjelezte Jugoszláviában nem létezett ún. zsidókérdés. Nem emlékeztek meg a holokauszt áldozatairól, az nem képezte külön a történelemtudomány, az iskolai oktatás vagy akár a sajtós, úgy ideologikus, mint populáris kultúra részét. Utóbbival a partizánfilmekre utalunk, a partizán mítosz legfőbb éltető műfajára, amelyekben a partizán nemzetisége a leginkább lényegtelen, hisz

* Szerbhorváth György, MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest, tudományos segédmunkatárs, horvath.gyorgy@tk.mta.hu

mindnyájan a fasizmus, a náciizmus, a *svábok*, az usztrasák stb. ellen küzdenek.

A partizánmozgalomban relatíve sok zsidó származású egyén harcolt egyébként, a legfőbb vezetők közt is akadt, mint Moša Pijade, mivel a partizánokhoz való csatlakozás az üldöztetés előli megmenekülés szinte egyedüli megoldása volt. De a mártírok, mint kommunisták, partizánok lettek mártírok. Így tematizálódtak a szabadkai *Híd* folyóirat zsidó származású magyar szerkesztői is, vagy azok, akik az illegális kommunista párt tagjai voltak, azaz úgymond kommunistaként végezték ki őket. Azt is lehetetlen kinyomozni, hogy a polgárháború során egyeseket azért gyilkoltak-e meg (és nem a náciik), mert zsidó (származású), vagy mert szerb, magyar, boszniai, horvát, illetve társadalmi helyzete okán (pl. az 1944-es „felszabadítás” után túlélőként mégis áldozattá válik, mert polgár). E téma ismereteink szerint gyakorlatilag még fel sem merült.

Az államszocializmus idején az áldozatokra való emlékezés kiemelt helyén, a horvátországi, Száva-parti Jasenovácon is – ahol az usztrasák, azaz a Hitler-szövetséges horvát nacionalisták kormányzata működtetett KZ-et –, is inkább volt fontos az *ellenség*, mint olyan megnevezése. Azaz nem az áldozatokra fókuszáltak, hanem a *gonoszra*. Ez egyfelől indokolt, másfelől a meggyilkoltak esetében is főleg az ellenállókra, a szerbekre helyeződött később a hangsúly.

Tehát a szocialista érában, ha nem is volt tabu téma, hogy mi történt a zsidókkal (hisz őket a német, horvát, magyar fasiszták ölték meg – lásd az 1942-es újvidéki razziát), a „zsidókérdés” már csak azért is „megoldódott”, mert számuk, arányuk korábban sem volt oly magas, mint Kelet-Európa más országaiban. Az 1931-es népszámlálás az *egyéb vallásúak* közé sorolta az izraelitákat (azaz nem nemzetiségnek tekintette), az ország majd 14 millió lakosának mintegy 0,5%-a volt izraelita. A zsidók háromnegyede 11 nagyobb városban élt: Belgrádban, Zágrábban, Szarajevóban, Zimonyban stb., illetve a vajdasági Szabadkán, Újvidéken és Zentán. Számuk a legmagasabb 1941-ben volt (82.241), de csupán 18-19%-uk élte túl a holokausztot, azaz mintegy 14 ezren.¹ Az áldozatok számát 67 248-

¹ Vajs Albert: *Jevreji u novoj Jugoslaviji*. Beograd, Jevrejski almanah, 1954. 125–144.

ra teszi (81,67%-uk) Jaša Almul, akinek a továbbiakban két könyvéről is szó lesz.²

Egyes adatok szerint 4500 zsidó vett részt az ún. népfelszabadító harcokban, de ők sem mind éltek túl a háborút, ugyanakkor 14-en közülük tábornokok lettek, tízen pedig ún. néphősök.³ Mint látni fogjuk, a zsidóság szinte teljes kiirtása Európában először éppen szűkebb Szerbiában ment végbe, illetve a fővárosban, Belgrádban. A Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetsége szerint 1944-ben már csak 1200 zsidó élt Jugoszláviában, majd a repatriáció után 1946-ban 12.495-en. A titói Jugoszlávia az elsők közt ismerte el Izraelt, megengedve az alijázást. 1948-tól „kegyesen” lehetővé tették a kivándorlást, de csak úgy, hogy erősen korlátozták a magukkal vihető vagyon/pénz mértékét. Az 1952-es összeírás szerint – hat megszervezett alija után – a zsidók száma gyakorlatilag megfeleződött, 6175-en maradtak.⁴ Legutóbb, 1992-ben az egyik utolsó „kompakt”, 400 főnyi szefárd eredetű zsidó közösség Szarajevóból menekült el a boszniai háború során.

A vitákra jellemző, hogy nemrég az egyik szerb lap a *Der Spiegel* nyomán arról írt, hogy az arányokat tekintve Jugoszláviában ölték meg a legtöbb zsidót, ugyanis az 1931-es összeírás szerinti 70 ezerből csak 3500-an éltek túl a holokausztot, vagyis mindössze 5%-uk.⁵ Fentebb láttuk, más források nagyobb arányra utalnak. Abban azonban összhang van, hogy a lengyelországi zsidók után a jugoszláviaiakat sújtotta arányaiban leginkább a holokauszt. Az erre való emlékezés még ma sem mondható méltónak. 2012-ben a kormány április 22-ét nevezte ki a szerbiai holokauszt emléknapjává,

² Jaša Almul: *Ostali su živi*. Beograd, Zavod za udžbenike, 2013. 9.

³ Mladenka Ivanković: *Jevreji i Jugoslavija 1918–1953*.

http://www.benevolencija.eu/component/option.com_docman/task.doc_view/gid,162/Itemid,41/

Egyébként Mladenka Ivanković 2009-ben jelentette meg monográfiáját (*Jevreji u Jugoslaviji 1944-1952 - Kraj ili novi početak*, azaz: *Zsidók Jugoszláviában 1944-1952 – A vég vagy új kezdet*), illetve számos tanulmányt közölt a témakörben, de ezeket itt most nincs módunkban külön áttekinteni. E mű, mint doktori munkája itt olvasható: https://www.academia.edu/4029972/Jevreji_u_Jugoslaviji_1944_-_1952._godine

⁴ Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja, fond Alije, Spiskovi iseljenih, sveske I–IV.

⁵ <http://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Der-Spiegel-tvrdi-U-Jugoslaviji-je-ubijeno-najvise-Jevreja-95-84846.html>

s 2014-ben a Sajmišćen, azaz a zimonyi koncentrációs tábor helyén emelt emlékműnél tartottak megemlékezést. De ez a nap egyben a genocidiumok általános emléknapja, illetve a II. világháború áldozatainak emléknapja is, mivel 1942-ben ezen a napon tört ki a foglyok egy csoportja a jasenováci KZ-ből, ahol elsősorban szerbeket, kommunistákat, partizánokat, de zsidókat és romákat is fogva tartottak a horvát usztasák. Vagyis ez a nap valójában nem is köthető szorosan a szerbiai holokauszthoz. Hogy Jasenovácon hány embert öltek meg, számháború tárgya évtizedek óta – a hatvanezres számtól az 1,4 millióig (!) minden előfordul.

A Jugoszláv Királyság német és olasz okkupációja, illetve az ország felosztása után – amikor létrejön az usztasa Független Horvát Állam is – 1941 szeptemberétől kezdődött el a zsidók deportálása. Az ország területén legalább 70 koncentrációs táborot hoztak létre: volt, amelyik megsemmisítő táborként működött, volt, amelyik gyűjtőtáborként, és pl. Auschwitzba szállították az összegyűjtött személyeket, mint éppen a bácskai magyar zsidókat. A német megszállás alá kerülő Bánátban már 1941-ben összegyűjtötték a zsidókat, és a belgrádi Staro Sajmištere (Régi Vásárhelyre) deportálták őket, a szerémségieket az usztasák gyűjtötték össze stb.

A tragédia relativizálása mégis újra s újra megjelenik. Egyfajta paradoxon, hogy a szerb radikális nacionalista „elit” egy része a kilencvenes években az ún. Szerb-Zsidó Baráti Társaság⁶ keretében hangoztatta a szerbek és zsidók békés együttélését, örök barátságát. Az 1988-ban létrejött társaság – ekkor került hatalomra szerb nacionalista retorikával Slobodan Milošević – prominens tagjai azt hangoztatták, ahogyan még ma is olvashatjuk a honlapon, hogy a két népet összeköti, hogy mennyit szenvedtek a II. világháborúban, és a szerbeket is ugyanúgy üldözik, mint a zsidókat. Mindeközben elhallgatják, hogy a zsidóság kiirtása éppen Szerbiában ment végbe már rögtön 1941-ben, a Nedić-féle quisling kormány hathatós segédletével. Ahogyan a Társaság is részben az akkori szerb kormány támogatásával, a szintén nemzeti radikális hangulatot gerjesztő Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia révén működött. De más nemzeti elkötelezettségű szerb politikusok is előszeretettel vonnak párhuzamot Jeruzsálem és Koszovó sorsa

⁶ <http://www.dsip.org.rs/sr/>

között.⁷ Belgrádban csak 2014 júliusának közepén döntöttek arról a helyi Zsidó Hitközség javaslatára, hogy május 10-e legyen a holokauszt emléknapja, mivel 1942-ben e napon szállították el az elgázosító kamionokban Staro Sajmišteről a zsidó nők és gyerekek utolsó csoportját.⁸

A holokauszt sajátos relativizálása érhető tetten Szerbiában abban is, hogy számtalan helyről azt lehetett évtizedeken át, és lehet ma is visszahallani, hogy a II. világháború áldozatai közt aránytalanul nagy a szerbek száma – a Szovjetunió-beliek, a lengyelek és a zsidók után. Azonban a szerbek többsége nem a náciakkal folytatott harcban esett el, hanem a polgárháborúban: (szerb) partizánok kontra szerb csetnikek, partizánok kontra horvátok, bosnyákok – mindenki mindenki ellen. Nem véletlen, hogy az olyan későbbi nemzetépítők és nemzetvezetők, önálló államaik (újra)álmodói, mint a horvát Franjo Tuđman, a muzulmán Alija Izetbegović vagy az albán Ibrahim Rugova munkássága is az áldozatok számlálásához köthető (persze a sajátokéhoz), de ez igaz a korszak szerb és más nemzetiségű történészeinek munkásságára is. Mivel magukkal foglalkoztak, innen nézve érthető, miért nem érdekelte őket mások tragédiája, így a holokauszt sem.

A szerb történészek egy része azt is tagadja, hogy a Nedić-féle quisling kormány, illetve rendőrsége segített volna a Gestapónak és a Wehrmachtnak például Belgrádban a zsidók összegyűjtésében, deportálásában. Ezt állítja például Mile Bjelajac történész⁹ – más „neves” kollégákra hivatkozva –, amire élesen reagált a zsidó származású író, Filip David,¹⁰ Nedić tábornok német hatóságoknak mondott antiszemita kijelentését idézve, miszerint „kifelé a zsidókkal”. A vita apropóját egyébként egy film adta, az első, amely a belgrádi zsidók holokausztjáról szól: a neves rendező, Goran Paskaljević *Ha felkel a nap* című filmje (2014) épp a Sajmištén történetet dolgozza fel.

⁷ Amir Telibećirović: *Lažno prijateljstvo. E-novine*, 2012. február 13. <http://www.e-novine.com/stav/58988-Lano-prijateljstvo.html>

⁸ *Gradsko veće usvojilo predlog. Blic*, 2014. július 17. Lásd: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/481308/Gradsko-vece-usvojilo-predlog-da-se-10-maj-obelezava-kao-Dan-secanja-na-zrtve-holokausta>

⁹ *Politika*, 2012. március 9. <http://www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Istoriji-ne-treba-ni-dodavati-niti-oduzimati.lt.html>

¹⁰ *Politika*, 2012. szeptember 5. <http://www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Istorijski-revizionizam-M-Bjelajca.lt.html>

Az év legjobb regényéért járó NIN-díjat idén elnyerő Filip David a január 27-i holokauszt-emléknap kapcsán amiatt is tiltakozott, hogy a kormányt az az Aleksandar Vulin miniszter képviselte az auschwitzi megemlékezésen, aki a miloševići háborús propaganda baloldali radikális képviselője volt a kilencvenes években. David így reagált: „Belgrádban nagyon sok zsidó halt meg. Ez az egyik oka annak, hogy sértőnek tartom a Milan Nedić rehabilitálására irányuló törekvéseket. Hiszen megtalálták azokat a dokumentumokat is, amelyek azt bizonyítják, Nedić tárgyalta a megszállókkal, és ő maga javasolta, hogy mielőbb oldják meg a zsidó kérdést!” Őt és családját a második világháború idején Vajdaságban, a szerémségi Nagyolaszi (Mandjelos) faluban fogadták be, s azt mondták nekik, hogy Kalinić a vezetéknévük, a Davidot pedig felejtsek el: „Ők jól tudták kik vagyunk, mik vagyunk, s ha valamilyen véletlen folytán kiderült volna, hogy mi ott vagyunk, s hogy a falubeliek rejtegetnek bennünket, az egész falut felgyújtották volna. Mert ez volt a büntetése azoknak, akik zsidókat rejtegettek. Az, aki túlélte, márpedig a szerb zsidók 85 százaléka nem élte túl, csak azért élhette túl, mert volt valakije, aki rejtegette.”¹¹

Az is jelzi, nem marginális kérdésről van szó, hogy 2004-ben a Szerb Megújódási Párt követelésére – melynek elnöke épp az a Vuk Drašković, aki párhuzamot vont Jeruzsálem és Koszovó között – rehabilitálták a német megszállókkal szintén együttműködő csetnik mozgalmat. A történelem olyan átírása zajlik, mely szerint mindenért csakis a német, magyar és olasz megszállók, a horvát usztrasák, a bosnyák SS-egységek a bűnösök. Maguk a csetnikek is „rájátszottak arra“, hogy a partizánok közt zsidók is voltak, így kívánva bebizonyítani azt, hogy az nem szerb mozgalom. Vezetőjük, Mihailović tábornok is beszélt arról, hogy a partizánokat a zsidóság vezeti.¹² Az is közzismert, hogy a pravoszláv egyház egyes prominensei közt milyen erős antiszemita ideológusok akadtak. Erre példa a Nikolaj Velimirović vladikára (pravoszláv püspökre) való emlékezés „kultúrája“, akinek ideológiája apropóján újabban is

¹¹ <http://www.vajma.info/cikk/szerbia/21628/Filip-David-Serto--hogy-Vulin-ment-az-auschwitzi-megemlekezésre.html>

¹² *Izvod iz knjige poslatih depeša štaba Draže Mihailovića.* http://www.znaci.net/00001/4_14_2_74.htm

felmerült, hogy a holokauszt voltaképp isteni büntetés.¹³ A híres-hírheft, 1956-ban amerikai emigrációban meghalt vladika ellentmondásos eszméi, illetve kultusza tehát egyfelől arra jó, hogy tagadják antiszemitizmusát, vagy hogy ilyesmi a szerbek körében elterjedt lett volna, s ma is létezne. De arra is, hogy egy fordulattal a máshonnan jól ismert kliséket halljuk, miszerint Jézust a zsidók ölték meg és a holokauszt a büntetés. A Szerb Pravoszláv Egyház 2013-ban szentté avatta őt.

A vajdasági, bácskai zsidók történetével való foglalkozás mindeddig elhanyagolt volt, legfeljebb az újvidéki razzia kapcsán esett szó róluk. A közelmúltban azonban Pejín Attila megírta *A zentai zsidóság történetét*,¹⁴ illetve újabban több írás jelent meg a bácskai zsidók történetéről a *Bácsország* című helytörténeti folyóiratban.¹⁵ Idén jelenik meg Dévavári Zoltán monográfiája a szabadkai zsidóság 1941-44 közti sorsáról, amely fontos adalékokkal szolgál arról is, hogy 1918 után a katolikus bunyevác körökből indult el az erős antiszemita hullám. „1918 zürzavaros őszén-telén a szabadkai bunyevácok érkezettnek látták az időt, hogy előbb megtörjék, majd átvegyék a zsidóság társadalmi és gazdasági pozícióit. Ugyancsak célul tűzték ki a közéletnek a szabadgondolkodású 'zsidó ideológiától' való megtisztítását. A zsidók elleni közhangulat felszításában a kulcsszerepet a Mijo Mandić által szerkesztett *Neven* játszotta.”¹⁶ Új levéltári anyagokból képet kapunk arról is, hogy egyes magyarok milyen szerepet játszottak 1944-ben a zsidók deportálásában, a zsidó vagyon elkobzásában, a lakások, a gettó kirablásában. Mindez a vajdasági magyarok körében inkább tabunak számított – azon „elv” alapján, hogy ez a kisebbség is megszenvedte a magát. Nyilvánvaló, hogy más településeken is szerepük volt a magyar hatóságoknak a deportálásban, illetve a magyaroknak polgártársaik kifosztásában.

¹³ Lásd például: Jovan Byford: *Potiskivanje i poricanje antisemitizma. Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*. Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2005.

¹⁴ Zenta, Thurzó Lajos Művelődési Központ, 2003.

¹⁵ Lásd például *Bácsország*, 2014/2. (69. szám): Pejín Attila: *Teitelbaum Moshe-Mózes, a „zentai” rabbi*; Margittai Linda: *Antiszemitizmus, nacionalizmus, racionalizmus*; Stevan Mačković: *A holokauszt*

¹⁶ Dévavári Zoltán: *Ez történt Szabadkán. Emberi sorsok, tragédiák, nemzeti önpusztítás – A szabadkai zsidóság a második világháborúban (1941-1944)*. Szabadka, Zsidó hitközség, 2015. (Megjelenés előtt)

Már 1941-ben, a Magyar Királyi Honvédség bevonulásakor, Bácska visszacsatolásakor is került sor pogromokra, atrocitásokra (bár nem csak a zsidók ellen). Egy ilyen pogromra példa a kishegyesi eset.¹⁷

A holokauszt jelentős jugoszláv(iai) írók témája volt korábban is. A vajdasági Debreczeni József már 1950-ben publikálta *Hideg krematórium* című regényét, amelyben naplószerűen írja meg auschwitz-i napjait. A szocializmusbeli vajdasági magyar irodalomtankönyvekben ugyan közöltek belőle részletet, de a hozzá fűzött magyarázatban a holokauszt szó nem szerepelt, a feltett kérdések általában az emberi gonoszságra, a faszizmus borzalmaira vonatkoztak. A félig magyar zsidó származású, magát az utolsó jugoszláv írónak tartó, világhírű Danilo Kiš több regényében foglalkozik a témával. Neki édesapja veszett oda Auschwitzban, aki egyébként fő munkájának a vasúti menetrend összeállítását tartotta. A szintén neves Aleksandar Tišma a *Blam könyvéért*, mely az újvidéki zsidók sorsáról szól, anno szintén a NIN-díjat kapta meg; s *Kápó* címmel is írt regényt.¹⁸ Említettük volt, hogy Filip David januárban kapta meg ugyanezen díjat új regényéért, az *Emlékezés és felejtés házá*-ért,¹⁹ melynek központi kérdése – Auschwitzot is érintve – a szokványos, de annál fontosabb kérdés: *felejtteni vagy emlékezni?* A regény, amely egyben traktátus a gonoszságról, egy gyerek szemszögéből vizsgálja meg a holokausztot – e perspektíva a magyar olvasónak persze korántsem ismeretlen.

A szerbiai zsidóság sorsa – a családtörténeten át – végighúzódik David Albahari életművén is, úgy anya-, mint aparegényében, de más munkáiban is megjelenik. A *Gec i Majer*²⁰ a belgrádi zsidók elgázolásáról szól, címe két német katona nevének szerbes átírata: Götz és Meyer nevezetűekről van szó, az angol fordítás címe is ez. Albahari bevallottan kutatott a téma után, egyes részekben viszont elképzeli, mit gondolhatott ez a két német SS-altiszt 1942-ben, amikor Belgrádban az volt a dolguk, hogy teherautójukba a sajmístei KZ-ben fogva tartottakat beparancsolják, majd elinduljanak a város túloldalára, egy erdőbe. Ez volt az egyik első kísérlet arra, hogy

¹⁷ Szerbhorváth György: „Valahol jogos volt az önkényes végkielégítés...” *Élet és Irodalom*, 2014. február 7.

¹⁸ Az életműről lásd: Vladimir Gvozden: „Aleksandar Tišma és a Holocaust-effektus.” *Tiszatáj*, 2005, 1. szám, 82-98.

¹⁹ Filip David: *Kuća sećanja i zaborava*. Beograd, Laguna, 2014.

²⁰ David Albahari: *Gec i Majer*. Beograd, Stubovi kulture, 2008.

zsidókat a kamion belső terébe visszavezetett kipufogógázzal öljenek meg – még azt is kiszámították, mennyi idő szükséges, hogy megfulladjanak, s ehhez képest mi az ideális útvonal. A szarkazmussal, Thomas Bernhard-i iróniával megírt regényben a két SS-es *humánus* módon tessékeli be az áldozatokat a Sauer száz fős belterébe, majd *halálos* nyugalommal indulnak útnak. A halottak kipakolása, eltemetése már nem az ő dolguk volt, hanem szerb foglyoké, a terepet pedig a német hadsereg biztosította. Ők ketten már megjárták a keleti frontot, ám szó sincs arról, hogy ők csak parancsot teljesítenének, a gépezet egyszerű csavarjai lennének, tudják jól, mit tesznek. A regényben arról is szó esik, hogy a német okkupáció kezdetekor magának a zsidó hitközségnek kellett összeírnia, ki a zsidó, ki hol lakik pontosan, majd hol kell leadni a kulcsokat.

Máshonnan is egyre többet tudunk már arról, hogy mi történt az egykori zimonyi pavilonokban, amelyeket 1936-ban építettek vásárcsarnokokként. A németek 1941. október 28-án döntöttek a „Semlin Judenlager“ létrehozásáról a Száva partján (a terület névleg az usztasa államhoz tartozott), miután a Wehrmacht több alkalommal is tömeges kivégzéseket hajtott végre zsidó férfiak ellen.²¹ Először kényszermunkatábor volt, de október 8-ától már a nőket és a gyerekeket is idehozták – „megölésük 1942. május 12-én ért véget”.²² Pontos adatok nincsenek, egyes források szerint a táboron 7500 zsidó „ment át”, illetve hatszáz roma is, de nemcsak belgrádiak, hanem a vidéki Szerbiából és a mai vajdasági Szerémségből és Bánátból is, sőt, a mai Koszovóból is. Az adatok jó része 1952-ből származik, amikor még a Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetsége adta ki egy könyvben az összegyűjtött anyagokat.²³ De ez már a titói diktatúra ideje, amikor minden áldozatot igyekeztek a megszállók nyakába varrni.

Almuli kötete azért is értékes, mert noha a forrásokat igyekszik kritikusan kezelni, egyéni visszaemlékezések révén is érzékelteti, milyen elképesztő körülmények uralkodtak a táborban, hogyan viselkedtek az örök stb. Az imént idézett, *Fekete könyvként*

²¹ <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/sajmiste-jevrejski-logor.php>

²² Almuli, Jaša: *Stradanje i spasavanje srpskih Jevreja*. Beograd, Zavod za udžbenike, 2010. 28.

²³ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1952.

emlegetett, 1952-es mű már akkor meggyőzően dokumentálta, hogy a „végső megoldás“ itt voltaképp már nagyban folyt akkor, amikor a wannsee-i konferencia még el sem kezdődött 1942. január 20-án. Vagy legalábbis Belgrádban rögtön nekiláttak a megszárlásnak. E könyv külön értéke a fényképeken és visszaemlékezéseken túl a táborból kicsempészett levelek közlése is.

Almuli, maga is belgrádi zsidó volt, ott járt egyetemre, 1941 és 1943 között Olaszországban volt internálva, majd a partizánok közt harcolt. A legnevesebb jugoszláviai lapok újságírója, nyugati tudósítója lett, s a belgrádi Zsidó Hitközség elnöke is. Kötete végén felsorolja azon 69 zsidó nevét, aki tudomása szerint 1992-ben még Belgrádban élt – az 1941-es 10.500-hoz képest. A mű három részből áll: az elsőben a szenvedőkről, az áldozatokról, a táborokról, az egyes sorsokról, a hírheft kamionról szól. Noha alapos munkáról van szó, sok tekintetben egy-két oldalas cikkek füzérééről beszélhetünk, ahol szó esik a Gestapo és SS Belgrádban lévő tagjairól, a későbbi perekről is, végül részben a bánáti zsidók sorsáról. Majd egy statisztika is következik, melyik régióban vagy mai köztársaságban hány áldozata volt a holokausztnak: a montenegróiak 98%-a vált áldozattá (30-ból 28), a bánátiak 93%-a, a macedóniaiak 90%-a, a szerbiaiak 88%-a, a bácskai és baranyaiak 84,4%-a, míg a dalmáciaiak, akik szerencséjükre részben olasz okkupáció alatt éltek 1943-ig, 63%-a (400-ból 252) – így jön ki végül a jugoszláviai 82%-os arány.²⁴ Döbbenetes számok, de mivel egy-egy régióban az abszolút számok úgymond „alacsonyoknak“ mondhatók, talán ez az oka, hogy amíg az irodalomban és a történettudományban az emlékezetkultúra erősebb, az oktatásban, a mindennapokban ez szinte nincs jelen. (E sorok írójának falujában, Kishegyesen 2014-ben tartottak először megemlékezést a deportálásról az egykori zsidó temető helyén,²⁵ s Szabadkára is Magyarországról érkezett egy kiállítás.²⁶)

Almuli kötetének második része a zsidók megmentéséről szól, a legkülönfélébb esetekről: partizánokról, orvosokról, egyszerű családokról. A harmadik rész pedig még inkább publicisztikai jellegű

²⁴ Almuli, Jaša: *Stradanje...*, 2010, i. m.

²⁵ <http://www.vajma.info/cikk/vajdasag/17331/Kishegyes-A-zsidok-deportalasanak-70-efordulojara-emlekeztek.html>

²⁶ <http://eletmenete.hu/hirek/vagon-ki%C3%A1ll%C3%ADt%C3%A1s-szabadk%C3%A1n>

(az alcím: *Gondolatok, események, dokumentumok*), amelyben szó esik a szerb kollaboránsokról, 1984 utáni bírósági esetekről stb., tehát igen heterogén az anyag, s olykor nehezen követhető szerkesztetlensége miatt. Mégis, e kötet nem csak az 1918-ban született szerző kutatómunkájának 390 oldalas eredménye, de a téma iránt érdeklődő olvasó számára rengeteg ismeretet ad, az oktatásban is felhasználható lenne. A kötetet éppen a belgrádi Tankönyvkiadó adta ki, de nem tudunk róla, hogy használnák is.

Ugyane kiadó adta ki 2013-ban – az épp abban az évben elhunyt – szerző másik hatalmas kötetét, az *Életben maradtak* címűt²⁷. E könyv alapját (életút)interjúk teszik ki, többek közt a szerző maga is elmesélte kálváriáját. A könyv tehát egyfajta oral history gyűjtemény, de fontos kiemelni, hogy a 12 oldalas előszó (a kötet maga 562 oldal) röviden, precízen foglalja össze a jugoszláviai holokauszt történetét, kiemelve, az egyes régiókban mennyire eltérő volt a zsidók sorsa. Nincs ugyan interjú az összes jugoszláv köztársaságból, a kép mégis majdnem teljes; igaz, itt a túlélőkről van szó, s a 30 beszélgetőtárs közül 16 partizánként élte túl a világháborút. Hárman azonban a titói diktatúra elején a Goli Otokra (a Kopár sziget, kb. Recsk megfelelője) kerültek 1948-tól, mert úgymond Sztálint támogatták Titóval szemben. Egyikük – a szerémségi Rumából származó Hugo Rot²⁸ – úgy vélte, hogy Goli Otok szörnyűbb volt, mint Birkenau. 11 interjú a Koszovó és Vajdaság nélküli mai Szerbia túlélőivel, 5 a bácskaiakkal. Az említett Rot is ide került, noha ő szerémségi származású, igaz, később édesapja Újvidéken lett igazgató. Ő meséli el, hogy a bácskai zsidók egy része örömmel fogadta a magyar honvédséget.²⁹ Szerinte a királyi Jugoszláviában nem volt antiszemitizmus. E kijelentése erősen megkérdőjelezhető, de az interjúk éppen az emlékezés sokfélesége miatt is érdekesek. Sajnos csak egy interjú akad Horvátországból, bánáti túlélővel egy sem készült, de három macedóniaival igen, akárcsak kilenc boszniaival.

Itt nincs hely az egyes életsorsok ismertetésére, amelyek természetesen a legkülönbözőbbek, és megrázóak, megdöbbentőek, még annak is, aki az utóbbi évtizedek jugoszláviai háborúival foglalkozik. Ám épp ezek a történetek, sorsok mutatnak rá leginkább

²⁷ Almulí, Jaša: *Ostali su živi*. Beograd, Zavod za udžbenike, 2013.

²⁸ Véltetően eredetileg Roth, csak szerb fonetikus átíratban Rot.

²⁹ Almulí, Jaša: uo., 2013, i. m., 281.

arra, mennyire komplex volt Jugoszlávia esete, hogy a gyűlölet spirálja sem a nyolcvanas években pörgött fel. Akár azt is hihetnénk, hogy a délszláv népek egymás közti (több) évszázados gyűlölködésének éppen a zsidók lehettek volna úgymond haszonélvezői, s az etnikai gyűlölködés miatt az antiszemitizmus nem volt-lelt akkora, mint más európai államokban. De az adatokból világosan látszik, hogy a holokauszt őket sem kerülte el, s ennek nem csak a német megszállás volt az oka, hanem a horvát, magyar stb. antiszemitizmus is. Sajnos a volt jugoszláviai köztársaságok, miközben ma is folyik a *békés háborúskodás*, jó példák arra, hogy az antiszemitizmushoz egy zsidó sem kell. A kötetbeli interjúkból kirajzolódik az is, hogy az egykori jugoszláviai zsidók miért s hogyan kerültek közel a baloldaliakhoz, a partizánokhoz – s hogyan kapcsolódott és kapcsolódik össze ma is a kommunisztázás és a zsidózás.

Még egy viszonylag friss kötetről kell szólnunk, amit 2011-ben adtak ki, s első ránézésre úgy tűnik, egy vajdasági tartományi bizottság munkája ez, mely „a megszállók és segítők büntetteinek megállapítására” alakult. A könyv címe magyarra fordítva: *A megszállók és segítők zsidók elleni büntetési a Vajdaságban (kivégzések, deportációk, kínzások, letartóztatások, rablások)*.³⁰ A kötetet a történész Drago Njegovan adta közre, aki Eszéken diplomázott, majd onnan került át Újvidékre a '90-es évek elején, vélhetően menekültként, s lett az Újvidéki Múzeum munkatársa, egy időben igazgatója is. 2010 óta tagja a Magyar-Szerb Akadémiai Vegyes Bizottságnak is. A 354 oldalas, A4-es formátumú hatalmas könyv kiadását Újvidék városa is támogatta, tehát első pillantásra új kiadványnak hihetjük. Ám hamar kiderül, hogy ez a tartományi bizottság nem új, hanem még a II. világháború végén alakult, s a vizsgálatok eredményeit 1945. december 31-én adta át a központi hatalomnak. Az *elaborátum* a Vajdasági Múzeum archívumában található meg. Míg a rövid előszót vélhetően Njegovan írta, a kötet *Egy történelmi áttekintés* című bevezetőjének szerzője ismeretlen, alighanem korabeli. A 31 oldalas szöveg az antiszemitizmus kezdeteiről szól, majd a korabeli Európáról, Hitlerről, azt is

³⁰ Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini: *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja (istrebljenje, deportacija, mučenje, hapšenje pljačka)*. Priredio dr Drago Njegovan. Novi Sad, Prometej, Malo istorijsko društvo, 2011.

megállapítva, hogy „Jugoszlávia politikai életében a zsidók egyáltalán nem játszottak semmilyen szerepet. Zsidó minisztere Jugoszláviának nem volt, állami szolgálatban zsidó alig akadt, zsidó népképviselő (sic!) Jugoszláviában mindössze kettő volt.”³¹ A probléma mindezzel az, hogy egyszerűen a korabeli irat újraközléséről van szó, miközben az olvasó előtt az a látszat keletkezik, hogy ez akár mai, tárgyilagos történelmi bevezető elemzés is lehet. Miközben például jól tudjuk, hogy a királyi Jugoszláviában a kisebbségek politikai szerepvállalása, állami hivatalba lépése elé miféle akadályokat gördített a központi hatalom; hogy éppen a vajdasági magyar zsidókat éppúgy megbízhatatlannak tartotta a királyi diktatúra, mint a többi magyart és más, nem délszláv kisebbségieket. Már csak ezért sem lehettek hivatalnokok, „nem lehetett szerepük”. Akiket elnyomnak, azokkal törvényszerűen történik ez, vagyis minden magyarázat nélkül egy ilyen iratot leközölni valójában egy hazugság megismétlése.

A bevezető ezek után kitér Magyarország szerepére is, a magyar zsidóellenes propagandát helyezve előtérbe – mindezen állítások, ismételjük, mai lábjegyzetek, történészi szakértelmezés nélkül „a levegőben lógnak”. Igaz, szó esik a szerb antiszemitizmusról is, de a kép korántsem teljes. Mégis, érdemes kezünkbe venni a kötetet, mert rengeteg adatot találunk. Az első fejezetben rögtön arról, hogy egyes vajdasági településeken a háború előtt hány zsidó élt, illetve hányan éltek túl a háborút. Az összegzés szerint Vajdaságban a megszállás előtti 24.750 zsidóból 3.532-en éltek túl a háborút. De ezen adatok is sommásak, hiszen míg egyes falvakról pontos számokat kapunk (pl. hogy a 107 moholi zsidóból 14-en maradtak életben), addig Újvidék esetében ezek a számok: 4500, illetve 660, Szabadka esetében 5400, illetve 1100, Zenta esetében 2400, illetve 256 stb. Azaz egy mai kutató pontos adatként nem idézheti.

A második, mindössze hétoldalas rész azzal foglalkozik, hogy Bácskában a magyar hatóságok, Bánátban a németek, Szerémségben pedig a németeken kívül az usztasák milyen jogszabályokat hoztak a zsidókkal kapcsolatosan. Majd következik a három nagy rész, külön a bácskai, a bánáti és a szerémségi büntettekről. A legkülönbözőbb jellegű dokumentumok kétségkívül kiindulópontot adhatnak a jövőbeni kutatásoknak, különösen az egyéni tanúvallomások. Mégsem szabad szem elől téveszteni, hogy a tartományi bizottság

³¹ *Pokrajinska...*, i.m., 2011. 36.

tagjairól nem tudunk semmit. Feltehetően az új kommunista hatalom bizalmi emberei voltak, a hírhedt OZNA, a titkosszolgálat, illetve a Jugoszláv Kommunista Párt tagjai. Előbbiek résztvettek a magyarok elleni vérbosszúban, a németek elűzésében, deportálásában, a népellenességnek nevezettek önkényes kivégzésében a háború után – így tárgyilagosságuk erősen megkérdőjelezhető. Az új hatalom célja egyrészt az volt, hogy bebizonyítsa, kik a(z egyedüli) bűnösök (mintha más bűnök nem is léteztek volna Jugoszláviában és a Vajdaságban a II. világháború alatt és után; hasonló vizsgálatok az egész országban zajlottak), s népfelszabadítóként ekképp legitimálja magát, másrészt hogy saját tetteiket is igazolja. A bácskai bűnökről szóló rész is a *Háborús bűnösök – hazaiak* címmel kezdődik, és 121, főleg német és magyar nevet tartalmaz a lista. Van, akinél konkrét bűncselekményekről is szó esik, mások esetében a néven kívül semmit sem tudunk meg – azaz a lista egyfajta feljelentő-listának tűnik. Aztán következik 105 név *Magyar és német állampolgárságú háborús bűnösök* felcímmel, s az első köztük „Dr Mengerle ili Mengele” (sic!), majd Dr. König mint Mengerle (sic!) helyettese, ami ebben a formában igen furcsa e kötetben. Talán fontosabbak azok a nevek, amelyek a kisebb bácskai települések KZ-jeinek parancsnokait, őreit igyekeznek megnevezni, de már maguk a nevek is pontatlannak tűnnek (pl. Bácsstopolya esetében: „Zalasdi”), míg másoknál a konkrét bűncselekmény is szerepel (pl. a zsidókra kirótt kollektív pénzbüntetések beszédese). Ezután következik 44 *Népellenesség*, zömük mint az „okkupátor” munkatársa, vagy akik részt vettek a zsidó vagyon szétrablásában. Ám ha ezekről az esetekről van szó, világos, hogy egész Bácskában nem 44-en vettek részt a zsidók kirablásában, erős a gyanúnk, hogy e lista nem teljes, pontatlan.

Majd következnek az egyes településeken történtek leírásai, a zsidók vagyonának elkobzása, kirablása, a deportálások stb. – de a felsorolás itt sem teljes, és esetleges, hogy egyes esetekről milyen hosszan írnak. Vagy a 244 oldaltól a 263-ig a háborús bűnösökről és segítőkéről találunk egy listát, 273 nevet. Az első maga Adolf Hitler (13 sort kapott), az utolsó előtti, 272-ik Kecské Lajos viszont egy sort kap: „magyar, budapesti közlegény, kereskedősegéd”. Vagyis ebben a formában a kötet nagyrészt használhatatlan, de jól jelzi a konfúziót, hogy egy talán hirtelen jött ötlettel így „tudták le” a zsidók ellen elkövetett bűncselekményekre való emlékezést, minden forráskritika, értelmezés, utólagos kutatás nélkül. Csak a zűrzavart

növeli, hogy a kötetet szaktörténész jegyzi. Külön kérdés, hogy az említett vegyes bizottság tagjaként mennyire lehet hiteles, ha e könyvet is – melyet összeállítóként (szerkesztőként) jegyez – tudományos munkásságának tartja. Talán nem a véletlen műve, hogy az egykori jelentést akkor publikálták újra 2011-ben, amikor elkezdődött a magyarok elleni délszláv vérbosszú áldozatainak szisztematikus, tudományos igényű kutatása, az áldozatok összeírása, számuk megállapítása. Hiszen e könyv nem a zsidókról magukról szól, hanem az (esetleges) bűnösökről. Ez szintén fontos téma, de nem így felmelegítve.

A holokauszt így jelenik meg a mai Szerbiában, ott, ahol a háborús bűnök különleges, érzékeny kérdéskört jelentenek,³² hisz ami a kilencvenes években történt, ugyanúgy felejtés, sőt a tagadás tárgya, mint sok helyütt a holokauszt. Még szerencse, hogy a fentebb említett írók művei, Jaša Almulj kevésbé tudományos, ám ismeretterjesztő munkái, vagy az itt nem tárgyalt Mladenka Ivanković tudományos munkái ellenpontozzák az effajta kiadványokat, amelyek a mai szerbiai politikai kontextusban mást nemigen jelenthetnek, mint hogy: „nézzétek meg, ti mit csináltatok, nem mi kezdtük”. A legkevésbé pedig az áldozatokra való emlékezés fontos.

³² Lásd a hágai Nemzetközi Bíróság (ICJ) 2015. február 3-i döntését. Az ICJ a Horvátország és Szerbia közötti háborús népirtásra vonatkozó kölcsönös vádakkal kapcsolatban a horvát keresetet és a szerb ellenkeresetet is elutasította, mivel úgy értékelte, hogy a feleknek nem sikerült bizonyítaniuk a genocídium szándékát.

P.E: Az ítélet, amire mindenki számított. *Magyar Szó*, 2015. február 4., <http://www.magyarsozo.com/hu/2604/kozelet/121680/Az-%C3%ADt%C3%A9let-amire-mindenki-sz%C3%A1m%C3%ADtott.htm>